«8D02307 – Қазақ филологиясы» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған Асенова Айгүл Халдарқызының «Қыпшақ тілдеріндегі (қазақ, қарақалпақ, ноғай) ортақ сөздердің семантизациясы» тақырыбындағы диссертациясының

АҢДАТПАСЫ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Қазіргі қазақ тіл біліміндегі зерттеулер құрылымдық бағыттан антропоөзектікке ауысқаны белгілі. Тілдік деректерге ғылыми зерттеу жүргізу барысында ұлттық болмыс, ұлттық код, діл, таным, сана ұғымдарының мәні артты. Тілдің статикалық қалпымен қоса динамикалық күйі де қатар жүруі тиіс. Ғылыми зерттеуде тілдің қазіргі мәселесін айқындау үшін өткені, бастау көздері, туыс және туыс емес тілдермен байланысы ескерілгені жөн.

Зерттеу жұмысымызда түркі тілдерінің классификациясы бойынша қыпшақ тілдерінің батыс-ғұн бұтағындағы қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдері қарастырылды. Қыпшақ тілдерінің жалпы түркі тілдері ішіндегі орны және туыс оғыз, қарлұқ тілдерінен айырмашылығы сипатталды. Қыпшақ тілдерінің ішіндегі қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдерінің тарихи және лингвистикалық дамуына ғылыми шолу жасалды. Сонымен қатар аталған тілдер бойынша лексикологиялық, семасиологиялық бағыттағы ғылыми зерттеулер сипатталды.

Түркі тілдеріне тән бір ерекшелік – сөз мағынасының кең өрісте жұмсалуы. Сөздің мағынасы тарихи даму барысында түрлі үрдістерден өтеді. Мағынаның дамуындағы сол семантикалық үрдістерді семантизациялану негізінде қарастырдық. Бұл ұғымды түсіндіру үшін туыстас қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдеріне ортақ *а, аз, ай, айт, ақ, ал, аң, арт, аш* секілді т.б. сөздері іріктеліп алынды. Алынған ортақ сөздерге семантикалық талдау жасалып, мағына дамуындағы түрлі ерекшеліктер айқындалды. Нәтижесінде семантика ғылымына қатысты жаңаша ғылыми тұжырымдар ұсынылды.

Зерттеудің өзектілігі. Ғылыми жұмыстың түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи бағытын әрі қазіргі қазақ тіліндегі жаңаша көзқарастар мен тұжырымдарды қажет ететін семасиология саласын қарастыруы зерттеудің өзектілігін көрсетеді. Түркі тілдерінің ішінде ноғай және қарақалпақ тілдерінің материалдары қарастырылып, ғылыми тұжырымдар жасалуы жұмыстың өзектілігін арттыра түседі. Қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдері туыс тілдер болғандықтан, салыстырмалы-тарихи тұрғыда көп зерттелмегендіктен, зерттеу жұмысымызда туыс тілдердің өзінде де уақыт өте келе ортақ сөздер негізінде де семантикалық өзгерістер болатынын дәлелдеуге талаптандық. Семантизациялану үдерісінің нәтижесінде сөзде пайда болатын қосымша мағыналар негізінде

лексикалық қоры байып, тілдің дамуына ықпал жасайды. Осы себепті де семантизациялану құбылысын жан-жақты зерттеу, құрамдас бөліктері мен ғылыми анықтамасын жүйелеу зерттеудің өзектілігін айқындай түседі.

Семасиология саласындағы маңызды категория – көпмағыналылық феномен ретінде қарастырылуы қажет. Сонымен қатар тілдің семасиология саласының дәстүрлі зерттеу бағыттарымен ғана шектелмей, әлемдік тіл біліміндегі жаңаша көзқарастар арқылы зерттеудің де өзектілігі мол. Бүгінгі тіл білімінің басым бағыты таным мен тілге негізделген салааралық зерттеулердің өзегі мағынада жатыр. Мағыналық сипаты болмаса тілдік бірліктерді талдап, зерттей алмайтындықтан мағынамен қатысты танымдық бағыттарды да семасиология аясында қарастырғанда саланың ауқымы кеңейе түсері анық. Тілдегі сөздің мағыналық дамуын, мағыналық өзгерістерін тарихи және қазіргі кезең тұрғысынан зерттеу қыпшақ тілдерінің семантикалық ерекшеліктерін кешенді түрді қарастыруға жол ашады.

Зерттеудің нысаны. Қыпшақ-ноғай тобына жататын қазақ-қарақалпақ-ноғай тілдеріндегі ортақ сөздердің тарихи және қазіргі семантизациялану үдерісі.

Зерттеудің пәні. Қыпшақ тілдерінің лексикология және семасиология саласы.

Зерттеудің мақсаты. Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – салыстырмалы-тарихи бағыттағы зерттеулерге негіздей отырып, қазақ-қарақалпақ-ноғай тілдеріне тән ортақ сөздердің семантизациялануын айқындау, семантизациялану үдерісінің ғылыми даму жолдарын зерделеу.

Зерттеудің міндеттері. Зерттеу жұмысының алдына мынадай міндеттер қойылды:

– түркі тілдерінің ішіндегі қыпшақ тілдері тобындағы қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдерінің тарихи даму сипатына, тілдік ерекшеліктеріне ғылыми шолу жасау;

– семасиологияның шетел, орыс, түркітану және қазақ тіліндегі зерттелу бағыттарын айқындау;

– семантизациялану ұғымының анықтамасын, өзіндік ерекшелігін айқындау;

– зерттеудің нысаны ретінде ортақ сөздерді іріктеу, ортақ сөздерге семантикалық талдау жасау, семантизациялануын мысалдар негізінде дәлелдеу;

– қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдеріндегі көпмағыналылық құбылысын салыстыру;

– тіл білімінің жаңа бағыттарымен семантикалық дамудың байланысын бағамдау, зерттеу нәтижелері негізінде семантика саласына қатысты жаңаша көзқарастар мен тұжырымдар ұсыну.

Зерттеу әдістері. Зерттеуде синхронды және диахронды сипаттау, семантикалық, компоненттік талдау, жүйелеу, салыстыру әдістері

қолданылды. Зерттеуіміздің басты бағыты сапалық әдістер ішіндегі контент анализ әдісі арқылы жүзеге асты.

Зерттеу жұмысының дереккөздері. Қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдеріндегі ортақ сөздердің семантизациялануын анықтауда Ә. Қайдардың «Структура односложных корней и основ в казахском языке» еңбегі, Б.Сағындықұлы «Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері» еңбегіндегі басты ғылыми концепцияларды негіз етіп алдық. Сонымен қатар ортақ сөздерді талдауда Қазақ әдеби тілінің сөздігі (15 томдық), Қарақалпақ тілінің түсіндірме сөздігі (жеті томдық), Ногайский-русский словарь (Н.Баскаков), Ноғай түрікшесі сөздігі (2024) және де қарастырылған тілдердің фразеологиялық, этимологиялық сөздіктері негізгі дереккөздер ретінде қарастырылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Зерттеу жұмысында негізгі жаңалықтар төмендегідей:

1. Қыпшақ бұтағындағы оның ішінде қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдеріндегі семасиологияға қатысты ғылыми зерттеулер жүйеленді. Ғылыми еңбектер негізінде қыпшақ тілдеріндегі семасиология саласына қатысты негізгі ғылыми тұжырымдар мен ойлар іріктелді. Семантизациялану ұғымының анықтамасы айқындалып, құрамдас бағыттары мен сөз мағынасының дамуына қажетті тілдік үрдістер сипатталды.

2. Қыпшақ тілдеріндегі *а, аз, ай, айт, ақ, ал, аң, арт, аш* ортақ сөздері іріктелініп алынып, салыстырмалы түрде семантикалық талдау жасалды, семантизациялануы мысалдар негізінде дәлелденді.

3. Ортақ сөздердің семантизациялануын қарастыру барысында диахрондық және синхрондық қалпы негізінде мағыналары топтастырылды. Сема түрлеріне жіктеліп, семантикалық сәйкестігі мен мағыналық айырмашылықтары айқындалды. Ортақ сөздердің қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдеріндегі семантикалық дамуы барысында қалыптасқан мағыналас жаңа тілдік бірліктер анықталды. Бұл мағыналас жаңа тілдік бірліктер тілдегі ішкі және сыртқы факторлар әсерінен дамыған.

4. Тілдің тарихи даму барысындағы қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдеріндегі ортақ сөздердегі мағыналық өзгерістер және олардың фразеологиялық тіркестер құрамында, көркем мәтінде қолданылуы сипатталды.

5. Қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдеріндегі көпмағыналылық феномен ретінде қарастырылды. Сөз мағынасының дамуы көпмағыналылық арқылы жүзеге асады.

6. Семасиология саласының теориялық базасына қатысты жаңаша ғылыми тұжырымдар мен көзқарастар ұсынылды. Танымдық бағытқа негізделген концептілік талдау үлгісі де семасиология аясында қарастырылуы қажеттігі туралы ғылыми көзқарас көрсетілді.

Зерттеудің ғылыми-теориялық және әдіснамалық негізі. Зерттеудің әдіснамалық және теориялық негізі салыстырмалы-тарихи тіл білімі бағыты бойынша, түркі лексикологиясы, семасиологиясы салаларындағы ғалымдардың еңбектері М. Қашқари, В. Севортян, Н. Баскаков, А.Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, І. Кеңесбаев, Н. Сауранбаев, Ғ. Мұсабаев, К.Аханов, Ә. Болғанбаев, Т.Қордабаев, Р. Сыздық, Р. Барлыбаев, Б. Қалиев пен А. Жылқыбаева, Ә. Хасенов, А.Айғабылұлы, Ә. Қайдар, А. Ибатов, Ә. Құрышжанов, Ғ. Айдаров, М. Томанов, М. Оразов, Б. Сағындықұлы, Г.Смағұлова, Е. Қажыбек, А. Салқынбай, Ғ.Хасанов, М. Ескеева, Ш.Жалмаханов, М. Сабыр, орыс тіл біліміндегі В.Виноградов, Ю. Апресян, А. Зализняк және ноғай тілдері бойынша Н.Баскаков, М. Булгарова, Д. Шихмурзаев, Р. Атуов, Ю. Каракаев, З. Суюнов, М.Кидирнязов, түрік ғалымдарынан ноғайтанушы Д. Ергөненч, қарақалпақ тіл білімінен Х.Хамидов, Е. Бердимуратов, Ш. Абдиназимов, Ж.Ешбаев, М.Календаров секілді т.б. көптеген ғалымдардың зерттеулері басшылыққа алынды.

Зерттеу жұмысының теориялық маңызы. Зерттеу жұмысында қолданылған ғылыми-теориялық тұжырымдар мен зерттеу нәтижесінде қол жеткізген жетістіктерді түркі тілдерінің лексикологиясы, қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдеріндегі семасиология саласында кеңінен қолдануға болады. Сонымен қатар, салыстырмалы-тарихи бағыттағы, қыпшақ тілдеріндегі ортақ сөздердің семантикалық дамуы туралы зерттеулерге негіз бола алады.

Зерттеуде қыпшақ тілдеріндегі оның ішінде қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдеріндегі семасиология мәселесі, тілдердің семантикалық тұрғыдан дамуының жай-күйі жүйелі түрде ашып көрсетілді. Түркі тілдерінің ішіндегі басқа тілдер ықпалында жүрген қарақалпақ пен ноғай тілдерін, олардың лексикологиялық жүйесін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Жұмыстың практикалық маңызы. Зерттеу нәтижелерін «Түркі тілдерінің грамматикасы», «Салыстырмалы тіл білімі», «Түркі тілдеріндегі семантика», «Қыпшақтану», «Қазіргі қазақ тіліндегі семантика» секілді т.б. тіл білімінің салалары үшін, жоғары оқу орындарында аталған пәндерге және лексикология, семасиология бойынша дәріс, семинар сабақтарында қолдануға болады. Диссертацияның негізгі ережелерін қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдерінің лексикологиясы мен семантикасы бойынша теориялық курста, түркі тілдерінің семантикалық жүйесін зерттеуде пайдалана алады. Зерттеу материалдарын түркі лексикасының тарихи-семантикалық сөздігін жасауда, оқулықтар мен оқу құралдарын құрастыруда қолдануға болады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар.

Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, төмендегідей ғылыми тұжырымдарды қорғауға ұсына аламыз:

1. Түркі тілдері жүйесінің қыпшақ-ноғай бұтағына жататын қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдері – қалыптасқан, жүйелі, біртектестігін сақтаған, тілдік қабілетін жоғалтпай сақтап келе жатқан тілдер. Тілдердің өзіндік ерекшеліктері салыстырмалы-тарихи бағытта ортақ лексикалық бірліктерді қарастыру арқылы айқындала түседі.

2. Қыпшақ тілдеріне ортақ бір негізді *а, аз, ай, айт, ақ, ал, аң, арт, аш* ортақ сөздері семантизациялану үдерісінің нәтижесінде мағыналық аясы кеңейіп жаңа мағыналы лексикалық бірліктерді қалыптастырған.

3. Семантизациялану – сөз мағынасының дамуындағы үрдістер. Ол мәтіндегі тілдік бірліктердің мағынасын ашу арқылы айқындала түседі. Сөз мағынасының семантизациялануы әуелі сөздің *ішкі прагматикалық қолданысқа ие болуынан басталып, көпмағыналылық сипат алуы, мағыналық тұрғыдан дамып жаңа мағыналы сөз пайда болуы* секілді бірнеше процестерден өтеді.

4. Қыпшақ тілдеріндегі семантизациялануды жүзеге асуындағы маңызды тілдік категория – көпмағыналылық. Көпмағыналылық күрделі семантикалық категория, тілдегі жаңа мағыналы дербес бірліктердің қалыптасуына себепші болуы оны феномен ретінде қарастыруға негіз бола алады.

5. Танымдық бағыттағы зерттеулердің де басты назар аударатын дүниесі – сөз мағынасы. Тілде мағыналық талдау болмаса концептілік талдау да болмас еді. Осы себепті концептілік талдау жүйесін де семасиология саласына қосу арқылы саланың аясын кеңейте аламыз. Соның нәтижесінде семантиканың дәстүрлі анықтамасының ауқымын кеңейтіп, әлемдік тіл біліміндегі жаңаша көзқарастарға жақындай түсеміз.

Зерттеу нәтижелерінің жарияланымдары. Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері бойынша 18 мақала төмендегі басылымдарда жарық көрді. Оның ішінде Scopus деректер базасына енетін халықаралық рецензиялайтын басылымда – 1 (бір) мақала, ҚР Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті бекіткен тізімдегі журналдарда – 6 (алты) мақала, халықаралық конференцияда – 2 (екі) ғылыми видео-баяндама, халықаралық конференция жинақтарында – 9 мақала жарияланды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Зерттеу жұмысы кіріспеден, негізгі үш бөлімнен, қорытынды және пайдаланған әдебиеттерден тұрады.